

М. О. МИХАЙЛІВ. ФОРМА ПРАВОЧИНУ ТА ПРАВОВІ НАСЛІДКИ ЇЇ НЕДОТРИМАННЯ

Висвітлено питання правового регулювання форми правочину і правових наслідків її недотримання. Досліджено окремі види форм в яких може укладатися правочин і проаналізовано їх правову природу. Сформульовано пропозиції щодо вдосконалення законодавства України з питань правового регулювання форми правочину і правових наслідків її недотримання.

Ключові слова: правочин, форма правочину, недійсний правочин.

Раскрывается вопрос правового регулирования формы сделки и правовых последствий её несоблюдения. Исследованы некоторые виды форм, в которых может заключаться сделка, и проанализирована их правовую природу. Сформулированы предложения относительно усовершенствования законодательства Украины по вопросам правового регулирования формы сделки и правовых последствий её несоблюдения.

Ключевые слова: сделка, форма сделки, недействительная сделка.

The article deals with the main provisions concerning form of a deal and legal consequences of its non-observance. The author researched forms in which a deal could be concluded and analyzed its legal nature. The author formulated separate propositions concerning improvement of current legislation in the field of form of a deal and legal consequences of its non-observance.

Key words: deal, form of a deal, invalid deal.

З розвитком економічних, соціальних, культурних відносин зростає кількість правочинів, які укладаються суб'єктами з метою досягнення фактичного чи юридичного результату, який полягає в тому, що особа набуває для себе суб'єктивні цивільні права та обов'язки.

Під правочином необхідно розуміти дію, яка спрямована на виникнення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків. За своїм характером правочин завжди належить до правомірних дій. Законодавством встановлено ряд загальних вимог, додержання яких є необхідним для чинності правочину, зокрема:

1) зміст правочину не може суперечити Цивільному кодексу України, іншим актам цивільного законодавства, а також моральним засадам суспільства;

2) особа, яка вчиняє правочин, повинна мати необхідний обсяг цивільної дієздатності;

3) волевиявлення учасника правочину має бути вільним і відповідати його внутрішній волі;

4) правочин має вчинятися у формі, встановленій законом;

5) правочин має бути спрямований на реальне настання правових наслідків, що обумовлені ним;

6) правочин, що вчиняється батьками (усиновлювачами) не може суперечити правам та інтересам їхніх малолітніх, неповнолітніх чи непрацездатних дітей (ст. 203 Цивільного кодексу України)¹.

Висвітлюючи загальні вимоги, додержання яких є необхідним для чинності

© МИХАЙЛІВ Марія Омелянівна – кандидат юридичних наук, доцент кафедри цивільного права і процесу юридичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка

правочину, законодавець не враховує окремі моменти, зокрема істотно звужує коло актів, яким має відповідати зміст правочину, а саме – це є Цивільний кодекс України та акти цивільного законодавства. Але як бути у випадку, коли зміст правочину суперечить іншим актам, які не є актами цивільного законодавства. Чи в такому випадку не буде підстав визнавати такий правочин недійсним? Але це нелогічно, оскільки, якщо будь-яка дія, що спрямована на встановлення, зміну чи припинення прав та обов'язків суб'єктів цивільних правовідносин має бути правомірною, то чи у випадку коли правочин суперечить іншому законодавству – це буде правомірною дією.

Відповідно до п.2 Постанови Верховного Суду України від 06 листопада 2009 року № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» судам необхідно враховувати, що згідно з ст. 4, 10 та 203 Цивільного кодексу України зміст правочину не може суперечити Цивільному кодексу України, іншим законам України, які приймаються відповідно до Конституції України та Цивільного кодексу, міжнародним договорам, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, актам Президента України, постановам Кабінету Міністрів України, актам інших органів державної влади України, органів влади Автономної Республіки Крим у випадках і в межах встановлених Конституцією України та законом, а також моральним засадам суспільства.

Зміст правочину не повинен суперечити положенням також інших, крім актів цивільного законодавства, нормативно-правових актів, прийнятих відповідно до Конституції України. Відповідність чи невідповідність правочину вимогам законодавства має оцінюватися судом відповідно до законодавства, яке діяло на момент вчинення правочину².

Тому вважаємо за необхідне внести до Цивільного кодексу України і частину 1 ст. 203 викласти в наступній редакції: «Зміст правочину не може суперечити Конституції України, Цивільному кодексу України, законам та іншим нормативно-правовим актам, які прийняті відповідно до Конституції України та не суперечать Цивільному кодексу України, міжнародним договорам, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також моральним засадам суспільства».

Однією з умов, додержання яких є необхідним для чинності правочину, є те, що правочин має вчинятися у формі встановленій законом. Форма правочину – це спосіб волевиявлення, яке дає можливість зафіксувати волю сторін, підтвердивши реальність їх намірів щодо настання, зміни чи припинення цивільних прав та обов'язків. Таке волевиявлення може відбуватися в різний спосіб, а саме усно, письмово, шляхом мовчання, шляхом вчинення конклюдентних дій. Сторони можуть самостійно обирати, в який спосіб здійснювати своє волевиявлення, крім випадків встановлених законодавством. Тому вибір форми може залежати як від волі суб'єктів, які виявили бажання укласти правочин, так і від вимог законодавства, яким може така форма бути встановлена.

Відповідно до ч.1 ст. 205 Цивільного кодексу України сторони мають право обирати форму правочину, якщо інше не встановлено законом. Тобто, якщо закон передбачає вимоги щодо необхідності укладення правочину у визначеній формі то недотримання її може тягнути певні правові наслідки, а саме, наприклад, недійсність правочину тощо. Форма правочину також може впливати і на визна-

чення моменту, з якого правочин буде вважатися укладеним (вчиненим). Саме такий момент буде пов'язувати дію суб'єкта із настанням бажаних правових наслідків. Так, щодо усного правочину, то він повністю виконується в момент його вчинення. На підтвердження усного правочину може видаватися документ, який буде підтвердженням укладення правочину в усній формі. Такими документами можуть бути чеки, квитанції, розписки тощо.

Правочин вважається таким, що вчинений у письмовій формі, якщо його зміст зафіксований в одному або в кількох документах, у листах, телеграмах, якими обмінялися сторони. Також до письмової форми Цивільний кодекс України прирівнює волю сторін виражену за допомогою телетайпного, електронного або іншого технічного засобу зв'язку.

Фіксація змісту правочину на документі ще не означає наявності внутрішньої волі суб'єкта цивільних правовідносин досягнути бажаного юридичного результату. Для чинності такого правочину ще необхідно такий документ підписати стороною (сторонами) та у випадках, визначених законодавством, скріпити печаткою. У випадках, встановлених законодавством, іншими актами цивільного законодавства або за письмовою згодою сторін, в якій мають міститися зразки відповідного аналога їхніх власноручних підписів, можна використовувати при вчиненні правочину факсимільне відтворення підпису. У випадку, якщо фізична особа в зв'язку з хворобою або фізичною вадою не може підписатися власноручно, то за її дорученням текст правочину може в її присутності підписати інша особа, підпис якої має засвідчити або посадова особа за місцем роботи, навчання, проживання або лікування особи, яка його вчиняє, або нотаріус чи посадова особа, яка має право на вчинення нотаріальних дій у випадку, коли правочин, який вчиняється, потребує нотаріального посвідчення.

Цивільний кодекс України також передбачає випадки, в яких необхідно обов'язково правочин укладати у письмовій формі, а саме: правочин між юридичними особами; правочин між фізичною та юридичною особою, крім випадків визначених Цивільним кодексом України; правочин фізичних осіб між собою на суму, що перевищує у 20 і більше разів розмір неоподаткованого мінімуму доходів громадян, крім випадків визначених Цивільним кодексом України; інші правочини, щодо яких законом встановлена письмова форма.

Законодавством передбачається різні правові наслідки у випадку недотримання простої письмової форми. В одних випадках недотримання простої письмової форми не буде автоматично тягнути за собою недійсність правочину, в інших випадках закон може передбачати нікчемність правочину. Так, відповідно до ст. 218 Цивільного кодексу України недодержання сторонами письмової форми правочину, яка встановлена законом, не має наслідком його недійсність, крім випадків, встановлених законом.

Заперечення однією із сторін факту вчинення правочину або оспорування окремих його частин може доводитися письмовими доказами, засобами аудіо-, відеозапису та іншими доказами. Рішення суду не може ґрунтуватися на свідченнях свідків.

Отже, виходячи із змісту ст. 218 Цивільного кодексу України, можна стверджувати, що сторонами може доводитися факт вчинення правочину лише письмовими доказами, засобами аудіо-, відеозапису та іншими доказами, які стосуються правочину і відповідно до статей 58-59 Цивільного процесуального кодексу України є належними і допустимими. Щодо твердження законодавця, що рішення

суду не може ґрунтуватися на свідченнях свідків, то це не означає, що в процесі свідчення свідків не будуть слугувати доказом і не будуть допускатися.

Законодавець швидше за все має на увазі, що рішення суду у випадку недотримання письмової форми не може ґрунтуватися виключно на свідченнях свідків. Вони можуть бути лише прийняті до уваги як доказ факту укладення правочину чи вчинення інших дій у випадках, визначених законодавством. Тому п. 2 ч. 1 ст. 218 Цивільного кодексу України під іншими доказами, якими може доводитися заперечення однією із сторін факту вчинення правочину або оспорування окремих його частин можна розуміти і свідчення свідків, які будуть слугувати як доказ лише у випадках визначених законодавством. Тому вважаємо за доцільне ч.1 ст. 218 Цивільного кодексу України доповнити пунктом 3 і викласти в наступній редакції: «У випадках, визначених законом, свідчення свідків може бути доказом не лише запереченням факту вчинення правочину або оспорування окремих його частин, а й підтвердженням факту його вчинення».

Цивільним кодексом України чітко визначено, що правочин буде визнаватися недійсним у випадку недодержання письмової форми лише у встановлених законом випадках, а саме вони передбачені ст. 547, 719, 981, 1055, 1059, 1107, 1118, 1257 Цивільного кодексу України та іншими тощо. Зокрема, відповідно до ч. 2 ст. 547 Цивільного кодексу України правочин щодо забезпечення виконання зобов'язання, вчинений із недодержанням письмової форми, є нікчемним. Також в разі недотримання письмової форми нікчемними відповідно до прямої вказівки закону будуть договори страхування, банківського вкладу, комерційної концесії, дарування майнового права та дарування з обов'язком передати дарунок у майбутньому тощо.

Крім простої письмової форми, у випадках визначених законодавством деякі правочини можуть потребувати ще й нотаріального посвідчення та/або державної реєстрації. Відповідно до ч. 1 ст. 209 Цивільного кодексу України правочин, який вчинений у письмовій формі підлягає нотаріальному посвідченню лише у випадках встановлених законом або домовленістю сторін. Випадки нотаріального посвідчення правочинів передбачені окремими законами та Цивільним кодексом України. Так відповідно до ч. 5 ст. 719 Цивільного кодексу України договір дарування валютних цінностей на суму, яка перевищує п'ятдесятикратний розмір неоподаткованого мінімуму доходів громадян, укладається у письмовій формі і підлягає нотаріальному посвідченню. Відповідно до ч. 2 ст. 799 Цивільного кодексу України обов'язковому нотаріальному посвідченню підлягає також договір найму транспортного засобу за участю фізичної особи. Відповідно до Цивільного кодексу України обов'язкового нотаріального посвідчення потребують і договір управління нерухомим майном (ст. 1031), і заповіт (ст. 1247) та інші. Крім Цивільного кодексу України договори, які потребують нотаріального посвідчення передбачені і іншим законодавством, зокрема Сімейним кодексом України, Законом України «Про оренду землі» тощо.

Цивільний кодекс України чітко визначає, що правочин підлягає нотаріальному посвідченню лише в наступних випадках: за домовленістю сторін; у випадках встановлених законом.

Отже, в інших випадках не може ставитися вимога щодо нотаріального посвідчення правочину, наприклад це стосується підзаконних нормативно-правових актів.

Правочин, який відповідно до закону обов'язково підлягає нотаріальному посвідченню вважається укладеним з моменту нотаріального посвідчення.

Нотаріус під час укладення правочину перед вчиненням посвідчувального напису зобов'язаний перевірити відповідність такого правочину вимогам встановленим ст. 203 Цивільного кодексу України, зокрема, це стосується щодо: вільного волевиявлення сторін; внутрішньої волі сторін на вступ у правовідносини; наявності обсягу цивільної дієздатності; спрямованості на настання правових наслідків тощо.

Відповідно до ст. 220 Цивільного кодексу України у разі недодержання сторонами вимоги закону про нотаріальне посвідчення договору такий договір є нікчемний. Якщо сторони домовилися щодо усіх істотних умов договору, що підтверджується письмовими доказами, і відбулося повне або часткове виконання договору, але одна із сторін ухилилася від його нотаріального посвідчення, суд може визнати такий договір дійсним. У цьому разі наступне нотаріальне посвідчення договору не вимагається. Ця норма застосовується лише щодо правочинів, які відповідно до закону потребують обов'язкового нотаріального посвідчення. Тому дійсність чи недійсність правочину внаслідок недотримання нотаріальної форми правочину залежатиме від вимог визначених законом. Також значення має вимога щодо змісту волевиявлення. Адже нотаріальна форма у більшості випадків вимагається з метою фіксування справжньої волі учасника правочину. З іншого боку нотаріальне посвідчення є додатковим правовим засобом недопущення порушень інших умов дійсності правочину.

З цього питання роз'яснення дає Верховний Суд України. Зокрема, відповідно до пункту 13 Постанови Верховного Суду України від 06.11. 2009 р. № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» з підстав недодержання вимог закону про нотаріальне посвідчення правочину нікчемними є тільки правочини, які відповідно до чинного законодавства підлягають обов'язковому нотаріальному посвідченню.

Вирішуючи спір про визнання правочину, який підлягає нотаріальному посвідченню дійсним, судам необхідно враховувати, що норма частини 2 ст. 220 Цивільного кодексу України не застосовуються щодо правочинів, які підлягають і нотаріальному посвідченню, і державній реєстрації, оскільки момент вчинення таких право чинів відповідно до ст. 210 та 640 Цивільного кодексу України пов'язується із державною реєстрацією, тому вони не є укладеними і не створюють прав та обов'язків для сторін.

При розгляді таких справ суди повинні з'ясувати, чи підлягає правочин обов'язковому нотаріальному посвідченню, чому він не був нотаріально посвідчений, чи дійсно сторона ухилилася від його посвідчення та чи втрачена така можливість, а також чи немає інших підстав нікчемності правочину.

У зв'язку з недодержанням вимог закону про нотаріальне посвідчення правочину договір може бути визнано дійсним лише з підстав, встановлених ст. 218 та 220 Цивільного кодексу України. Інші вимоги щодо визнання договорів недійсними, в тому числі заявлені у зустрічному позові у справах про визнання договорів недійсними не відповідають можливим способам захисту цивільних прав та інтересів. Такі позови не підлягають задоволенню.

Окремі види правочинів, окрім певної форми волевиявлення можуть потребувати не лише нотаріального посвідчення, а й державної реєстрації. Так відповідно до ст. 210 Цивільного кодексу України правочин підлягає державній реєстрації лише у випадках, встановлених законом. Такий правочин є вчиненим з моменту його державної реєстрації. Перелік органів, які здійснюють державну реєстрацію,

порядок реєстрації, а також порядок ведення відповідних реєстрів встановлюється законом.

Цікавою є позиція Верховного Суду України щодо моменту вчинення правочину у випадку, якщо останній потребує державної реєстрації. Пунктом 8 Постанови передбачено, що відповідно до частини першої ст. 215 Цивільного кодексу України підставою недійсності правочину є недодержання стороною (сторонами) вимог, які встановлені ст. 203 Цивільного кодексу України, саме на момент вчинення правочину. Не може бути визнаний недійсним правочин, який не вчинено. У зв'язку з цим судам необхідно правильно визначати момент вчинення правочину (ст. 205 – 210, 640 ЦК тощо). Зокрема, не є укладеними правочини (договори), у яких відсутні встановлені законодавством умови, необхідні для їх укладення (відсутня згода за всіма істотними умовами договору; не отримано акцепт стороною, що направила оферту; не передано майно, якщо відповідно до законодавства для вчинення правочину потрібна його передача тощо). Згідно із ст. 210 та 640 Цивільного кодексу України не є вчиненим також правочин у разі нездійснення його державної реєстрації, якщо правочин підлягає такій реєстрації.

Встановивши ці обставини, суд відмовляє в задоволенні позову про визнання правочину недійсним. Наслідки недійсності правочину не застосовуються до правочину, який не вчинено. Рішенням суду не може бути зобов'язано сторони здійснити державну реєстрацію правочину, оскільки це суперечить загальним засадам цивільного законодавства – свободі договору (пункт 3 частини першої ст. 3 ЦК). Норма частини третьої ст. 182 Цивільного кодексу України щодо можливості оскарження до суду відмови у державній реєстрації, ухилення від державної реєстрації, відмови від надання інформації про реєстрацію застосовується лише щодо дій (бездіяльності) органів, які здійснюють таку реєстрацію.

Вимога про визнання правочину (договору) неукладеним не відповідає можливим способам захисту цивільних прав та інтересів, передбачених законом. Суди мають відмовляти в позові з такою вимогою. У цьому разі можуть заявлятися лише вимоги, передбачені главою 83 книги п'ятої Цивільного кодексу України.

Отже, належне врегулювання питань форми правочину, а зокрема дотримання нотаріального посвідчення правочину та державної реєстрації, є важливим засобом перевірки змісту дійсного волевиявлення суб'єктів, а також одним із способів волевиявлення, який сприяє дотримання вимог чинного законодавства та настанню цивільно-правових наслідків у вигляді виникнення, зміни або припинення цивільних прав і обов'язків.

1. Цивільний кодекс України, прийнятий 16 січня 2003 р. // Голос України. – 2003. – № 45-46, 47-48. 2. Постанова Пленуму Верховного Суду України від 06.11.2009 № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>